

DISSOCIATIE IN HET STRAFRECHT?

Mr. S.L.J. Janssen en Prof. Dr. A.M.H. Van Leeuwen*

1. Inleiding

Op 18 september 1997 ontslaat de Rechtbank te Rotterdam verdachte W. van alle rechtsvervolging met betrekking tot doodslag van haar stiefbroer, op grond van 'tijdelijke ontoerekeningsvatbaarheid'. Een kleine twee jaar later, op 12 mei 1999, bevestigt het Hof Den Haag het ontslag van rechtsvervolging, maar nu op grond van psychische overmacht. Deze gang van zaken is op zijn minst opmerkelijk, aangezien de beide rechterlijke instanties op basis van hetzelfde bewijsmateriaal omtrent de psychische gesteldheid ten tijde van het delict tot een volstrekt verschillende conclusie komen. Immers, de ontoerekenbaarheid veronderstelt de aanwezigheid van een ziekelijke stoornis, terwijl de psychische overmacht juist uitgaat van de afwezigheid van zo'n stoornis en verontschuldigt op grond van externe omstandigheden.¹

De doodslag door verdachte staat niet op zichzelf, maar wordt voorafgegaan door een lange geschiedenis van ruzies, met zowel verbaal als fysiek geweld van de kant van de stiefbroer. Met name de zwangerschap van W, voortkomende uit een beladen relatie met een Marokkaanse man, is voor de broer aanleiding genoeg om W. keer op keer te kleineren en te beledigen met discriminerende opmerkingen over zowel vader als kind. Zo ook op de dag van het delict. Tijdens een wederom hoog oplopende ruzie schopt de broer W. hard in haar buik, scheld haar uit en schreeuwt dat hij 'hoopt dat-ie (het ongeboren kind) doodgaat.' W. herstelt zich van de trap, loopt naar eigen zeggen in een soort van trance naar de keuken, haalt daar een groot mes uit de keukenla en steekt haar broer dood.

Rechtbank en Hof worstelen met dezelfde problematiek, maar komen dus tot verschillende conclusies. Moet de verdachte ontoerekeningsvatbaar worden verklaard? Naar het oordeel van de forensisch-psychiater is er sprake van 'dissociatie', wat psychiatrisch gezien geen gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis is. Is de mededeling van verdachte dat zij zich maar een gedeelte van de gebeurtenissen kan herinneren, en dat dat gedeelte nog vaag is ook, geloofwaardig? Of dient toch gekozen te worden voor volledige toerekening, en dus de volle strafrechtelijke aansprakelijkheid? De advocaat van W. klaagt dat zijn cliënt het slachtoffer dreigt te worden van een juridische etiketteringkwesitie. Onder welke 'sticker' past dissociatie?

Deze vragen vormen het onderwerp van dit artikel, waarin een antwoord wordt gezocht op de vraag welke strafrechtelijke betekenis moet worden toegekend aan het fenomeen dissociatie.

In de eerste plaats wordt het fenomeen dissociatie psychiatrisch gedefinieerd. Vervolgens wordt onderzocht in hoeverre dit fenomeen zich verhoudt tot het huidige Nederlandse stelsel van schulduitsluitingsgronden. Dan volgt een verkenning van de Common Law waar het dissociatieprobleem al jaren erkend wordt en tenslotte wordt getracht de hierboven gegeven probleemstelling, met behulp van de in de Common Law gevonden leerstukken, te beantwoorden.

* Respectievelijk docent straf(proces)recht en hoogleraar forensische psychiatrie, Universiteit Leiden.

¹ Zo ook G.G.J. Knoops, Psychische overmacht en rechtsvinding, Gouda Quint BV, Arnhem 1998, p. 213.

2. Dissociatie

Dissociatie wordt in DSM IV² gedefinieerd als een verstoring van de gewoonlijk geïntegreerde functies van bewustzijn, geheugen, identiteit en waarneming van de omgeving. Het is een disconnectie tussen geest en persoon, omgeving en tijd, die zich op verschillende niveaus kan manifesteren: van normale dagelijkse gebeurtenissen zoals dagdromen of 'jezelf verliezen in een boek', tot dissociatieve stoornissen die normaal functioneren onmogelijk maken. Door de 'loskoppeling' van het bewustzijn (in de zin van 'bewust meemaken') van de gebeurtenissen worden deze vaak niet opgeslagen door de hersenen, zodat de toestand praktisch altijd gepaard gaat met een al dan niet volledige amnesie. In de rechtspraak gaat het met name om delicten met veel affectieve lading, die doen vermoeden dat er sprake is van een acute dissociatieve reactie. Het is deze reactie waar het in dit artikel om draait: de loskoppeling tussen handeling en psyche die onder invloed van extreme externe prikkels kan plaatsvinden. Een psychisch defect dus, niet veroorzaakt door een interne stoornis maar door externe omstandigheden.

3. Opzet en schulditsluitingsgronden naar Nederlands recht

3.1 Opzet

Een theoretische oplossing voor het dissociatie-probleem zou het ontkennen van opzet bij de dader zijn. Bij iemand die in een acute dissociatieve reactie handelt zou volgens deze redenering geen sprake zijn van willens en wetens handelen. Nog afgezien van het feit dat daarmee geen oplossing is geboden bij een vervolging op basis van een culpoos delict, moet geconstateerd worden dat deze benadering waarschijnlijk geen oplossing biedt. Het is maar de vraag in hoeverre een persoon in een acute dissociatieve reactie inderdaad niet-opzettelijk handelt: al meer dan eens heeft de Hoge Raad bepaald dat een geestelijk defect het opzet in eerste instantie niet aantast. Dat zou alleen anders kunnen zijn 'in geval zou blijken van een zodanige ernstige geestelijke afwijking bij de dader, dat aangenomen moet worden dat hij van elk inzicht in de draagwijdte van zijn gedragingen en de mogelijke gevolgen daarvan is verstoken.'³ Van een zo verregaand geestelijk defect lijkt bij dissociatie geen sprake te zijn.

Het Nederlandse stelsel van strafuitsluitingsgronden wordt traditioneel verdeeld in rechtvaardigingsgronden en schulditsluitingsgronden, welke de strafbaarheid aan respectievelijk feit en dader doen vervallen. Bij het zoeken naar een oplossing voor het dissociatie-probleem bieden de rechtvaardigingsgronden geen soelaas. Het is duidelijk dat moet worden gezocht naar een verweer dat is gericht op de schuld van de dader en niet op de wederrechtelijkheid van het gedrag. We bevinden ons dus op het terrein van de schulditsluitingsgronden.

3.2 AVAS

De enige AVAS-variant die van toepassing kan zijn op de dissociatie is de categorie bijzondere gevallen, ook wel verontschuldgbare onmacht⁴ genoemd. Deze categorie wordt zowel eng als ruim uitgelegd. In de enge definitie wordt zij ingevuld als de fysieke onmacht tot handelen, zodat alleen omissiedelicten⁵ en bepaalde verkeersdelicten binnen het bereik van dit verweer kunnen vallen. Deze definitie laat duidelijk geen ruimte voor het inlezen van dissociatie.

² DSM IV staat voor the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders 1994, het belangrijkste psychiatrische handboek waarin psychiatrische verschijnselen, ten behoeve van de diagnose en behandeling, gedefinieerd worden door the American Psychiatric Association, het overkoepelende orgaan waarvan alle psychiaters werkzaam in de VS lid zijn.

³ HR 24 november 1998, NJ 1999, 156.

⁴ G.E. Mulder, Geen straf zonder schuld, in Verkeersrecht jaargang 22, nr. 11, november 1974, p. 237.

⁵ Zo ook W.H. Vellinga, *Schuld en spiegelbeeld - Afwezigheid van alle schuld*, Gouda Quint, Arnhem 1982, p. 170.

Of de ruimere interpretatie, die de onmacht definieert als een dwaling ten aanzien van het vermogen overeenkomstig de eisen van de wet te handelen, die ruimte wel biedt is zeer discutabel; die zou er alleen zijn wanneer dissociatie gezien zou worden als een volkomen mechanisch handelen, vergelijkbaar met de bewegingen tijdens een epileptische aanval. Deze zienswijze vindt geen grond in de psychiatrie, zodat de conclusie dat zelfs deze ruimere definitie geen soelaas biedt, gerechtvaardigd lijkt.⁶

3.3 Noodweer-exces

De relevantie van noodweer-exces zit in het feit dat in dit verweer de mogelijkheid van een affectieve ontlading, zoals vaak optreedt bij dissociatie, besloten ligt. Voor de probleemstelling is deze schulditsluitingsgrond echter weinig relevant. Stel dat de dissociatieve reactie optreedt tijdens of vlak na een aanranding⁷ zoals vereist is in artikel 41 Wetboek van Strafrecht, dan zijn er twee mogelijkheden. De eerste mogelijkheid is dat de dissociatieve reactie wordt gekwalificeerd als de hevige gemoedsbeweging van artikel 41, veroorzaakt door de aanranding, waardoor het probleem onder een andere 'sticker' is gebracht en OVAR dan wel vrijspraak op grond van noodweer-exces zal volgen. De tweede mogelijkheid is dat wordt geoordeeld dat de hevige gemoedsbeweging niét door de aanranding geïnitieerd is, maar het gevolg is van de emotionele toestand van de verdachte, in welk geval het beroep op noodweer-exces afketst en het probleem van een delict, begaan in een dissociatieve toestand zonder dat daarop een strafuitsluitingsgrond van toepassing is, blijft bestaan. Een structurele oplossing biedt noodweer-exces dus niet.

3.4 Ontoerekenbaarheid

Deze schulditsluitingsgrond is neergelegd in art. 39 Sr, dat stelt dat straffeloos moet blijven hij die een feit begaat, dat hem wegens de gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis zijner geestvermogens niet kan worden toegerekend. Uit deze bepaling zijn drie vereisten af te leiden: er moet sprake zijn van een gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis der geestvermogens bij de verdachte op het moment van de delictsgedraging; er dient een causaal verband tussen die geestesgesteldheid en het delict te bestaan; en tenslotte moet de abnormale geestesgesteldheid zodanig zijn dat zij aan toerekening in de weg staat.

Ten eerste de gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis. Over het algemeen wordt bij de gebrekkige ontwikkeling aan bij geboorte of in de vroege jeugd opgelopen mentale of fysieke gebreken gedacht, met name personen met een zeer laag IQ. Bij de ziekelijke stoornis gaat het eerder over storingen die later zijn opgetreden bij een voorheen psychisch gezond individu, waarbij 'gangbaar' niet onder het begrip ziekelijke stoornis worden ondergebracht hevige gemoedsbewegingen zoals heftige emotie, angst, radeloosheid enzovoorts.⁸ Het dient dus te gaan om psychiatrische ziektebeelden en niet om een tijdelijk defect als gevolg van bijvoorbeeld een harde klap tegen het hoofd. Anders gezegd: het defect moet van *pathologische aard* zijn ('van binnen' komen); dit pathologie-vereiste staat, in enige vorm, in de literatuur nauwelijks ter discussie.⁹

⁶ Overigens moet uitgaande van het Geblesseerde Basketballer arrest (Rb Utrecht, 6 april 1982, VR 1983, 51) geconstateerd worden dat het belang van AVAS voor de gevallen waarover het in dit artikel gaat, mede gezien de beperkte uitleg die de rechter aan de verontschuldgbare onmacht in dat arrest heeft meegegeven, niet al te groot kan zijn.

⁷ In de praktijk blijkt dat veel gevallen van een dissociatieve toestand niet volgen op een noodweer situatie, maar veeleer op een situatie waarin een bepaald voorval de spreekwoordelijke druppel is die de emmer doet overlopen.

⁸ L.T. Wemes, in C.P.M. Cleiren & J.F. Nijboer, *Tekst & Commentaar Strafrecht*, Kluwer, Deventer 1997, p. 211

⁹ Zo noemt bijvoorbeeld Strijards ook dit pathologie-criterium (G.A.M. Strijards, *Strafuitsluitingsgronden*, Studiepockets Strafrecht (nr. 14), Tjeenk Willink, Zwolle 1987, p. 83); spreekt Kelk over een 'nosologisch ziektebeeld' (C. Kelk, *Studieboek materieel strafrecht*, Gouda Quint, Arnhem 1998, p. 245); en stelt Rammelink dat de psychische toestand het gevolg moet zijn van 'ziekte in psychiatrische zin' (J. Rammelink, *Hazewinkel-Suringa's Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht*, Gouda Quint, Deventer 1996, p. 284).

De tweede eis, causaal verband, stelt dat er een zo sterk verband moet zijn tussen de gedraging en de psychische afwijking dat straffen niet meer redelijk is. Het moet door de afwijking voor de dader onmogelijk zijn geweest het delict te vermijden; dit wordt ook wel de 'determineringsintensiteit' genoemd.¹⁰

De derde eis is de uiteindelijke beslissing van de rechter, waarbij hij op basis van de twee hierboven genoemde overwegingen besluit of, en zo ja in hoeverre, hij het delict aan de dader toerekent.¹¹

Wat betekent dit nu voor de ontoerekenbaarheid als potentiële oplossing voor het dissociatieprobleem? Het betekent dat gezien de psychiatrische aard van dissociatie dit defect naar alle waarschijnlijkheid niet onder art. 39 Sr. kan worden gebracht, aangezien dissociatie zoals gezegd geen chronische psychiatrische (pathologische) ziekte is maar een (in beginsel) éénmalige kortsluiting als gevolg van extreme externe omstandigheden. Een defect als gevolg van een harde klap, geen fysieke klap echter maar een heftige psychische reactie als gevolg van een externe omstandigheid. Zo bezien biedt de ontoerekenbaarheid dus geen ruimte voor dissociatie.

3.5 Psychische overmacht

Er is sprake van deze laatste schuldsluitingsgrond¹² 'in de gevallen van psychische dwang waartegen weerstand weliswaar niet volkomen onmogelijk is doch redelijkerwijs niet kan worden gevergd.'¹³ Het kenmerkende is dat er een wisselwerking optreedt tussen een van buiten komende omstandigheid en de psychische toestand van de verdachte. In zijn proefschrift *Psychische overmacht en rechtsvinding* noemt Knoop twee factoren die vereist zijn om van een psychische overmacht situatie te kunnen spreken: 'Het bestaan van bijzondere en onverwacht opdoemende, van buiten komende omstandigheden, die op een verdachte inwerken, en een psychische drang die in de psyche van de verdachte (vandaar: psychische overmacht) door deze bijzondere omstandigheden wordt veroorzaakt. Men kan hier spreken van een causaal verband: een bepaalde momentane psychische gesteldheid.'¹⁴

Bijzondere externe omstandigheden dus, die in de psyche van verdachte een drang veroorzaken, waardoor verdachte redelijkerwijs niet anders kón handelen dan hij heeft gedaan. Op deze manier lijkt de psychische overmacht ruimte te bieden aan de acute dissociatieve reactie, die immers ook een bepaalde momentane gesteldheid als gevolg van een bijzondere externe omstandigheid is. Een probleem is echter dat het zwaartepunt van de beslissing omtrent psychische overmacht op deze manier komt te liggen bij het begrip 'psychische drang', in eerste instantie een psychiatrische aangelegenheid. Betekent dit, dat een ieder die als gevolg van een hevige externe omstandigheid een dergelijke psychische drang ervaart, straffeloos dient te blijven voor de als gevolg daarvan gepleegde strafbare feiten? Dit zou een overspanning van het psychische overmacht-begrip opleveren. Er zal gezocht moeten worden naar een mogelijkheid om het oordeel van de rechter duidelijker in deze beslissing te betrekken, om de psychische toestand van verdachte op de één of andere manier normatief te toetsen.

¹⁰ G.A.M. Strijards, a.w. p. 83.

¹¹ Hierbij is de rechter in zeer grote mate vrij, met als enige wettelijke begrenzing de bewusteloosheid, die expliciet buiten het ontoerekenbaarheids-begrip is gehouden; zie A.G. Bosch, Het ontstaan van het Wetboek van Strafrecht, Tjeenk Willink, Zwolle 1965, p.137.

¹² De schuldsluitingsgrond onbevoegd gegeven ambtelijk bevel wordt hier niet behandeld daar duidelijk mag zijn dat deze op geen enkele wijze van toepassing is op dissociatie-zaken.

¹³ Cleiren & Nijboer 1997, a.w. p. 221.

¹⁴ Knoop, a.w. p. 21.

Voor een voorbeeld van een systeem dat er in is geslaagd deze normativering aan te brengen moet de blik over de grens worden gericht, op de Common Law. In dit stelsel wordt het fenomeen dissociatie al jarenlang erkend, al werd het aanvankelijk gelijkgeschakeld met leerstuk van de *insanity*, te vergelijken met de Nederlandse ontoerekenbaarheid. Aan deze situatie kwam echter een einde met de introductie van het begrip *automatism*.¹⁵

4. Automatism

In *Cottle*, een zaak die diende voor het Nieuw Zeelandse Court of Appeal, definieerde de rechter Gresson *automatism* als: 'action without conscious volition....in short doing something without knowledge of it, and without memory afterwards of having done it - a temporary eclipse of consciousness that nevertheless leaves the patient so affected able to exercise bodily movements'. Vervolgens ging hij verder door te stellen dat *insanity* niet kan worden uitgesproken tenzij sprake is van 'some form of disease of the mind, which is not necessarily present in all cases of *automatism*'.¹⁶ Hier wordt voor het eerst erkend dat er sprake kan zijn van een niet-wilsgestuurd handelen dat desalniettemin niét als *insanity* geassocieerd kan worden.

Een aantal jaren later, in de zaak *Bratty*¹⁷, ging de ontwikkeling van het begrip *automatism* weer een stapje verder, doordat hier voor het eerst expliciet werd gesteld dat in bepaalde gevallen van *automatism* strafbaarheid moet uitblijven. Om te bepalen in welke gevallen dat aan de orde is, wordt *automatism* in de Australische dogmatiek onderscheiden in drie verschillende categorieën, afhankelijk van de oorzaak. Voor de probleemstelling zijn vooral de eerste en de derde variant van belang¹⁸, die respectievelijk *insane automatism* en *sane automatism* worden genoemd:

- *automatism* veroorzaakt door een geestesziekte;
- *automatism* veroorzaakt door een mentale klap ('psychological blow-automatism').

Het grote belang van dit onderscheid ligt in het vervolg dat deze beslissing krijgt: wordt het *automatism* gekwalificeerd als sane, dan wordt de gedraging ondergebracht bij de regeling met betrekking tot 'lack of will', ontbreken van de wil, en moet volledige vrijspraak volgen. Wordt het gedrag daarentegen als insane gekwalificeerd dan volgt een zogeheten 'special verdict': *insanity*, oftewel ontoerekenbaarheid. De verdachte wordt in dit laatste geval opgesloten in een psychiatrische inrichting ('mental hospital'), mogelijk voor onbepaalde tijd. De rechtvaardiging voor deze handelwijze wordt verwoord in *Hill vs. Baxter*¹⁹.

¹⁵ Bij de behandeling van dit leerstuk wordt als uitgangspunt gekozen de situatie in Australië, waar de rechtspraak op dit punt vrij ver is uitgekristaliseerd. De noodzaak tot het kiezen van een specifiek land is het gevolg van de codificering van rechtsbegrippen in de Angelsaksische rechtstraditie, waardoor in steeds mindere mate sprake is van een uniforme regelgeving in de verschillende landen. Zo ook bij dit leerstuk, al moet gezegd worden dat de regeling in de kern nauwelijks afwijkt van de andere Common Law jurisdicties. Overigens dient hierbij opgemerkt te worden dat grote voorzichtigheid moet worden betracht bij het trekken van parallellen tussen verschillende rechtsculturen.

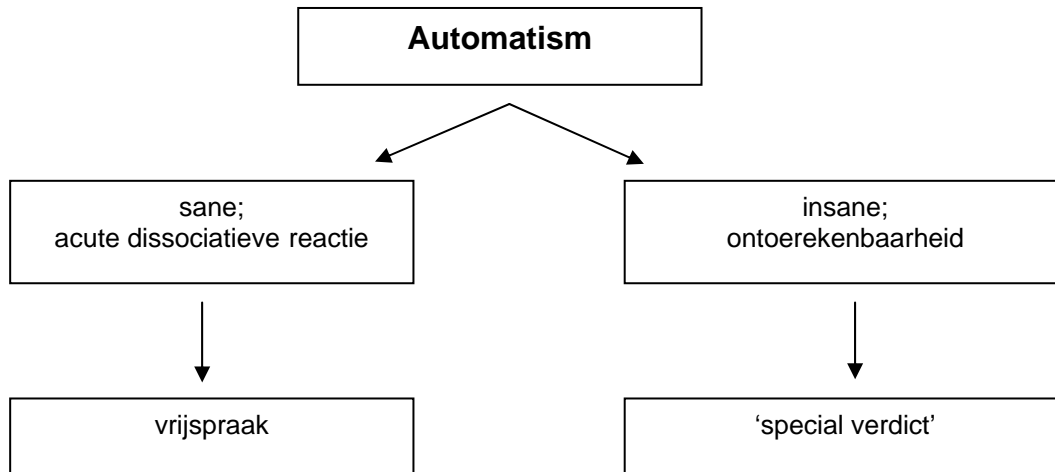
¹⁶ Gresson in *R. vs. Cottle*, Court of Appeal New Zealand, (1958) NZLR 999, in R.D. Mackay, *Mental Condition Defences in the Criminal Law*, Clarendon Press, Oxford 1995, p. 33.

¹⁷ *Bratty vs. A-G for Northern Ireland*, (1963) AC 386.

¹⁸ De tweede variant, *automatism* veroorzaakt door auto-intoxicatie, valt onder de regels van intoxication en in zoverre dus buiten de vraagstelling van dit artikel.

¹⁹ *Hill vs. Baxter*, (1958) 1 QB 277 p. 285-286 in waarin J. Devlin stelt: 'For the purpose of the criminal law there are two categories of mental irresponsibility, one where the disorder is due to disease and the other where it is not. The distinction is not an arbitrary one. If disease is not the cause, if there is some temporary loss of consciousness arising accidentally, it is reasonable to hope that it will not be repeated and that it is safe to let an acquitted man go entirely free. But if disease is present, the same thing may happen again, and therefore, (...) the law has provided that persons acquitted on this ground should be subject to restraint'; in E. Colvin, S. Linden & L. Bunney, *Criminal Law in Queensland and Western Australia*, 2nd edition, Butterworth Australia 1998.

Schematisch gezien ziet de regeling er als volgt uit:



Het moge duidelijk zijn dat deze distinctie van groot belang is; in de loop der tijd is in de jurisprudentie dan ook een aantal tests ontwikkeld om dit onderscheid te kunnen maken. Deze ontwikkeling heeft onder invloed van de *Falconer*-zaak in Australië geresulteerd in de zogenaamde *ordinary person test*.

5. The ordinary person

De *ordinary person* test onderzoekt wat de reactie van een 'criteriumfiguur' in de betreffende omstandigheden zou zijn geweest, waarbij de objectiviteit van deze persoon niet mag worden aangetast door omstandigheden van het geval.²⁰ Wat overblijft is een vraagstelling die op het eerste gezicht absurd aandoet: zou een gewoon persoon van dezelfde leeftijd als de verdachte onder de gegeven omstandigheden dissociëren? Dat is de vraag die de jury wordt voorgelegd, waarbij factoren zoals culturele achtergrond, geslacht van de verdachte of het slachtoffer, voorgeschiedenis etc. niet mogen worden meegenomen in de beantwoording van die vraag. Dat wil zeggen, ze hebben invloed op de zwaarte van de omstandigheden, welke wel meegerekend worden, maar mogen niet verdisconteerd worden in de *ordinary person*. Zie hierover ook paragraaf 7.

Deze constructie doet geforceerd en gekunsteld aan -en is dat in zekere mate ook- maar dient uiteindelijk tot het normatief vaststellen van de mentale 'weerstand' van een 'normaal' brein. Met andere woorden, met behulp van deze test wordt vastgesteld hoe sterk een normaal persoon geestelijk gezien is, waarna de gevonden mate van geestelijke stabiliteit vervolgens tot standaard wordt verheven. Bevindt de verdachte zich op of boven deze standaard, dan is zijn geest (of brein, 'mind' laat zich wat moeilijk vertalen) *sane*, onder deze standaard wordt geoordeeld dat de geest *insane* is. Dit wordt ook wel de *sound/unsound mind test*²¹ genoemd. Dus om vast te stellen of de *automatism* toestand van de verdachte *sane* of *insane* was, moet de jury bepalen of een normale, gezonde geest (lees: het brein van de *ordinary person* die dezelfde leeftijd heeft als de verdachte) zou dissociëren onder de gegeven (externe) omstandigheden. Is het antwoord ja, dan is het *automatism* normaal (immers het uitgangspunt was een normale, gezonde geest) en dus *sane*. Is het antwoord nee, dan is het *automatism* abnormaal, dus is de geest abnormaal, is er sprake van een onderliggende ziekelijke stoornis en is het *automatism insane*.

²⁰ De enige beperking op de objectiviteit van het *ordinary person*-beginsel die de High Court heeft willen toestaan is die van leeftijd, die wel in de vraagstelling mag worden meegenomen (volgens *R. vs. Stingel*, (1990), 171 CLR 312 (HCA)).

²¹ 'The significant distinction is between the reaction of an unsound mind to its own delusions or to external stimuli on the one hand and the reaction of a sound mind to external stimuli, including stress producing factors, on the other hand'; CJ King in *Radford*, in Colvin, Linden & Bunney, a.w. p. 362.

De reden dat dit alles zo gekunsteld en vreemd aandoet is door de vraag die de jury wordt voorgelegd: zij wordt geacht te beoordelen of het verdachte was 'toegestaan' onder de gegeven omstandigheden in een dissociatieve toestand te geraken. Als hulpmiddel bij de beantwoording van die vraag wordt daarvoor de ordinary person test aangereikt. Met andere woorden, de jury moet een normatief oordeel geven over de psychische (medische) gesteldheid van de dader.²² De rechtvaardiging voor deze gang van zaken wordt gevonden in de recurring danger theorie.

Bij deze theorie wordt gekeken naar de vraag of, en zo ja in welke mate, er sprake is van een kans op herhaling van de dissociatieve toestand, met alle gevaren van dien. De herhalingskans speelt dan een rol bij het oordeel van de rechter of het automatism als sane, dan wel als insane moet worden geclassificeerd.²³ Maar meer nog dan dit is recurring danger dus een rechtvaardiging voor het geven van een normatief oordeel over een psychische gesteldheid. Immers, één van de functies van het recht, en van het straffen, is dat de maatschappij beschermd moet worden tegen bepaalde personen. Wanneer na de unsound mind test vastgesteld moet worden dat het automatism dient te worden gekarakteriseerd als insane, en wordt bovendien de kans op herhaling groot geacht, dan rechtvaardigt dat het komen tot het 'special verdict', waarbij de verdachte voor een onbepaalde periode kan worden opgesloten. Wordt het automatism echter als sane gezien, en is de kans op herhaling bovendien praktisch nihil, dan heeft een dergelijke maatregel niet alleen geen zin maar is zij ook niet nodig.²⁴

Terug nu naar het Nederlandse strafrecht. Zoals gezegd in de inleiding sluiten de schulditsluitingsgronden ontoerekenbaarheid en psychische overmacht elkaar in beginsel uit: waar de ontoerekenbaarheid een ziekelijke stoornis veronderstelt, gaat de psychische overmacht juist uit van de afwezigheid daarvan. Dit houdt echter niet in dat de mentale eigenschappen van de verdachte niet verdisconteerd kunnen worden bij het onderzoek naar psychische overmacht. Geestelijke aspecten kunnen zeker meegenomen worden bij de vraag of verdachte weerstand had kunnen bieden aan de externe omstandigheden. Dit uiteraard alleen wanneer zij niet bestaan uit een gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis. In dat soort gevallen zou de bijstand van een forensisch psychiater- of psycholoog in het onderzoek naar psychische overmacht zeker een waardevolle bijdrage kunnen leveren. Dit geldt des te meer, wanneer het onderzoek (mede) bestaat uit de beantwoording van een objectieve test zoals Knoops die opvoert: 'de van buiten komende omstandigheden (dienen) zo sterk te zijn, dat een gemiddeld persoon, dat wil zeggen een persoon van redelijke *geestelijke* stabiliteit en met karakter-eigenschappen als de verdachte in kwestie, hiervoor zou zijn gezwicht'.²⁵ Deze objectieve test van Knoops vertoont veel overeenkomsten met de *ordinary person test* zoals we die in de Common Law gezien hebben. De vraag is nu nog hoe deze test een plaats kan krijgen binnen de besluitvorming die volgt op een psychische overmacht-verweer. Natuurlijk zit die mogelijkheid in enige mate ingebakken in de vraag of verdachte 'redelijkerwijs weerstand had kunnen bieden', maar die vraag kan pas gesteld worden nádat is vastgesteld dat er een kracht, dwang of drang was. Gezocht wordt nu juist naar een mogelijkheid om bij de vaststelling van die kracht, dwang of drang het normatieve oordeel van de rechter te betrekken.

²² Een andere gang van zaken dan in Nederland, waar de rechter zich uitsprekt over de toerekening en niet over de medische toestand van de verdachte.

²³ Op deze manier wordt *recurring danger* dus ook wel als een distinctie-test gebruikt; de in de Common Law bekende Lord Denning ging zelfs zover dat hij stelde: 'it seems to me that any mental disorder, which has manifested itself in violence and is prone to recur, is a disease of the mind'; in *Bratty*, zie noot 16.

²⁴ Zie hiervoor ook J Devlin in *Hill v. Baxter*, noot 19.

²⁵ Knoops, a.w. p. 144.

6. Psychische drang

Bij de behandeling van de psychische overmacht bleek dat Knoops deze kracht, dwang of drang 'psychische drang' noemt, en dat de vraag of er bij verdachte sprake is geweest van een dergelijk psychische drang in eerste instantie een forensisch-psychiatrische aangelegenheid is. Knoops gaat dan ook op zoek naar een definitie van psychische drang in de forensisch-psychiatrische zin van het woord en definieert deze als '*...een door een exterieure, situatieve omstandigheid veroorzaakte en voor de betrokken persoon onverwachte, intrapsychische prikkel, die zo sterk is, dat zij bepaalde, bij de betreffende verdachte opgebouwde affectieve spanningen en energie tot een psychisch-affectieve explosie doet brengen*'.²⁶ Bovendien moet er een causaal verband bestaan tussen de psychische drang en het delict, in die zin dat het delict moet dienen tot ontlading van de psychische drang. Een dubbel causaal verband dus: tussen de exterieure omstandigheid en de psychische gesteldheid, én tussen de psychische gesteldheid en het delict. Deze definitie lijkt inlezing van de acute dissociatieve reactie zonder al te veel problemen toe te laten. Wanneer de door toetsing van de objectieve test/*ordinary person* test verkregen gegevens worden gecombineerd met de genoemde definitie van psychische drang, lijkt operationalisering van het rechterlijk oordeel over de aanwezigheid van de psychische drang bij een verdachte mogelijk. Het beslissingsmodel zou er nu als volgt uit kunnen zien.

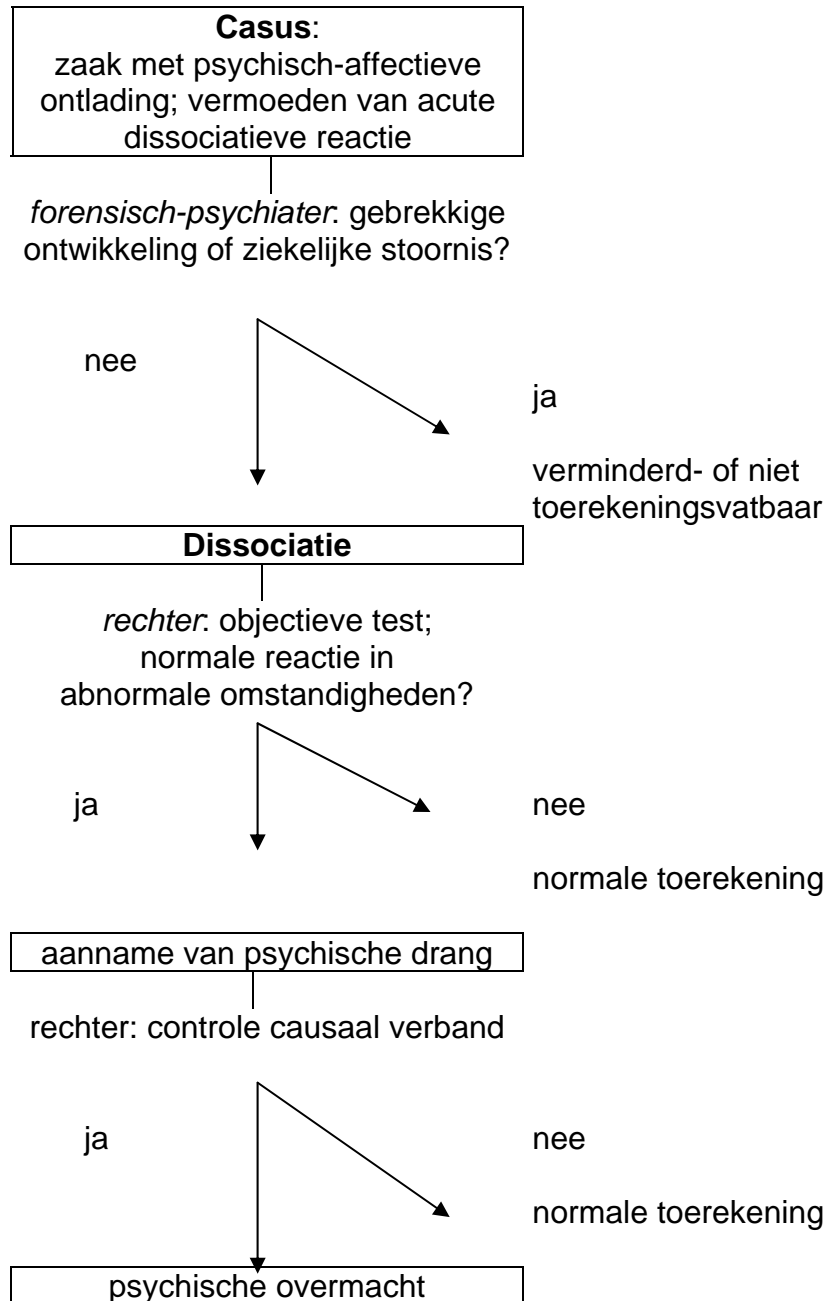
7. Een beslissingsmodel voor dissociatie

Als voorbeeld terug naar de zaak W. Gezien de omstandigheden waaronder het delict heeft plaatsgevonden, en de manier waarop het delict gepleegd is, rijst de vraag of er sprake kan zijn geweest van een psychisch-affectieve ontlading. Ter beantwoording van die vraag kan één (of meerdere) van de procesdeelnemers een forensisch-psychiater (doen) verzoeken de verdachte te onderzoeken. Deze deskundige geeft vervolgens advies omtrent de vraag of zijns inziens bij de verdachte sprake is of is geweest van een gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van de geestvermogens, of dat er wellicht sprake is geweest van een acute dissociatieve reactie. Zo ook in de zaak W., waarin door de forensisch-psychiater werd gesteld dat de geestestoestand ten tijde van het plegen van het delict, vermoedelijk een acute dissociatieve reactie, niét is aan te merken als een ziekelijke stoornis of gebrekkige ontwikkeling van de geestvermogens in forensisch-psychiatrische zin van het woord. Met dit negatieve advies is de weg naar de ontoerekenbaarheid op medische gronden afgesloten en kan de rechter zich gaan bezighouden met de normatieve beoordeling van het gebeurde. Hiervoor staat hem de objectieve test ter beschikking, als hulpmiddel bij de beantwoording van de vraag of de gegeven psychische reactie (niet zijnde een psychische stoornis) gezien de omstandigheden als normaal kan worden bestempeld. Meer concreet stelt de rechter zich dus de vraag of hij denkt dat een normaal persoon met een normale, gezonde geestesgesteldheid, die in de dezelfde omstandigheden als W. terecht komt, een acute dissociatieve reactie zou kunnen ondergaan. Meent de rechter die vraag positief te moeten beantwoorden, dan volgt daaruit aanname van psychische drang. Bij een negatieve beantwoording van deze vraag is verdachte in beginsel volledig strafrechtelijk aansprakelijk, en kan de rechter de bijzondere psychische toestand hoogstens als strafmitigerende omstandigheid aanmerken.

Tenslotte gaat de rechter na of sprake is van een causaal verband tussen de psychische toestand en het delict, in die zin dat het delict primair moet worden gezien als een ontlading van de opgekropte psychische affecten, en dat die ontlading het delict veroorzaakt. Bij bevinding van voldoende causaal verband wordt geconcludeerd dat er sprake is van psychische overmacht. Deze laatste stap lijkt, gezien de feiten van de zaak W., in deze zaak geen problemen op te leveren.

²⁶ Knoops, a.w. p. 230.

Schematisch gezien kan dit model als volgt worden weergegeven:



De conclusie 'psychische overmacht' zou nog gecontroleerd kunnen worden met behulp van de *recurring danger* test. Dit bij wijze van ultiem correctiemechanisme in ingewikkelde zaken waar de rechter twijfelt over het aannemen van psychische drang. Is naar het oordeel van de rechter, daarbij eventueel bijgestaan door een tweede getuige-deskundige, de kans op herhaling als substantieel aan te merken, dient opnieuw te worden bepaald of de explosieve reactie toch niet een interne oorzaak had, in welk geval alsnog (verminderd- of) niet toerekenbaar de eindconclusie zal moeten zijn.²⁷ Ook deze laatste test lijkt in de zaak W. geen andere inzichten op te leveren; zowel de forensisch-psychiater als de forensisch-psycholoog achtten de kans op herhaling van een dergelijk delict praktisch nihil.²⁸

8. Kanttekening: de objectieve test.

De objectieve test zoals Knoops voorstaat is een stuk uitgebreider dan de Common Law variant, de *ordinary person* test, in die zin dat Knoops de omstandigheden van het geval in de normale persoon wil laten doorklinken: 'Eventueel bestaande psychische kwetsbaarheden bij de persoon die zich op psychische overmacht beroept, dienen naar mijn oordeel door de rechter verdisconteerd te worden (...).'²⁹ Dit is bij een dergelijke test niet de juiste benadering. Het gevolg van een dergelijke ruime lezing van de objectieve test is namelijk dat de test hierdoor in zijn wezen wordt aangetast, nu het gedrag van de verdachte niet langer wordt afgezet tegen het hypothetische gedrag van een normaal, psychisch gezond persoon. En het belang van de hele vergelijking was nu juist dat beoordeeld werd of het gedrag als 'normaal' kon worden bestempeld, of verdachte niet anders kón handelen, in welk geval het gedrag verontschuldigbaar is. Worden echter alle gebreken en tekortkomingen van de dader meegenomen in de normale persoon, dan is noch van een objectieve persoon, noch van een objectieve test nog sprake.

Het is duidelijk dat een te uitgebreide objectieve test zijn functie verliest. De beste oplossing lijkt voornamelijk dan ook een objectieve test die zo eng mogelijk wordt geïnterpreteerd: geen enkel kenmerk van de dader wordt toegeschreven aan de 'normale persoon', maar wordt mogelijk dus wel verdisconteerd in de zwaarte van de omstandigheden.³⁰ Dit geeft de rechter de mogelijkheid om van geval tot geval te bekijken of een uitbreiding met enige persoonskenmerken in dat individuele geval gerechtvaardigd is. Hoe ruim dan wel eng de objectieve test toegepast dient te worden is dan een vraag die in de loop der jaren door de rechtspraak beantwoord kan worden.

²⁷ Daarmee de mogelijkheid tot het opleggen van een maatschappij-beveiligende maatregel als tbs in het leven roepend.

²⁸ Overigens zijn er zeker parallellen te trekken tussen de acute dissociatieve reactie en het zogeheten 'Battered Women Syndrome (BWS)', waarbij het ook lijkt te gaan om een psychische explosie als gevolg van hevige externe omstandigheden. Gezien het psychiatrische verschil tussen dissociatie en BWS is er hier voor gekozen deze problematiek buiten beschouwing te laten, maar het beslissingsmodel zou ook kunnen voorzien in een opname van BWS-gevallen in de psychische overmacht.

²⁹ Knoops a.w. p. 144.

³⁰ Deze werkwijze is minder gekunsteld dan zij op het eerste gezicht misschien lijkt. Een bekend Australisch voorbeeld is dat van de aboriginal die grovelijk gediscrimineerd wordt, naar aanleiding daarvan dissocieert en een delict pleegt. Bij het toepassen van de *ordinary person* test wordt niet aangenomen dat de normale persoon een aboriginal is, maar wordt wel rekening gehouden met het feit dat discriminerende opmerkingen, als gevolg van de afkomst, wel een grotere 'impact' hebben dan zij zouden hebben op een normale persoon diezelfde niet die afkomst heeft.

9. Conclusie

In dit artikel is een poging gedaan om aan te tonen dat er in het Nederlandse strafrechtstelsel een 'blinde vlek' bestaat voor delicten die zijn begaan tijdens een acute dissociatieve reactie. Forensisch-psychiatrisch gezien levert deze psychische gesteldheid geen gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis in de zin van artikel 39 Sr. op, en door het geestelijk defect -waarvan desalniettemin toch sprake is- lijkt ook het etiket psychische overmacht in eerste instantie niet te 'passen'. Het begrip psychische drang biedt deze ruimte echter wel, maar het probleem met het aannemen van psychische overmacht in dergelijke gevallen is voorts dat het grootste deel van de beslissing bij de forensisch-psychiater zou komen te liggen, die immers de aangewezen persoon is om te bepalen of er bij verdachte sprake is geweest van een psychische drang (een onverwachte, intrapsychische prikkel, die een psychisch-affectieve explosie teweegbrengt) ten tijde van het delict. Op zoek naar een oplossing voor dit probleem is een uitstapje gemaakt naar de Common Law, meer specifiek naar Australië, waar de automatism-regeling de jury, middels de zogeheten ordinary person test, in staat stelt een normatief oordeel over de psychische toestand van verdachte te vellen. Met gebruikmaking van deze ordinary person is een beslissingsboom opgezet die de psychische overmacht, na advies van de forensisch-psychiater, aan het normatieve oordeel van de rechter onderwerpt. Waarmee de acute dissociatieve reactie zijn plaats kan hebben binnen de psychische overmacht, terwijl de uiteindelijke beslissing over acceptatie van dat verweer weer duidelijk aan de rechter is voorbehouden.